

ОВЕЧКИНА

Олена Андріївна
ele89101431@gmail.com

УДК 330.101

ВІДНОСИНИ ЕКСПЛУАТАЦІЇ У ПОСТІНДУСТРІАЛЬНІЙ І
ТРАНЗИТИВНІЙ ЕКОНОМІЦІOPERATING RELATIONS IN THE POST-INDUSTRIAL AND TRANSITIVE
ECONOMYк.е.н., доцент,
Східноукраїнський
національний університет
імені Володимира ДаляDOI: [https://doi.org/10.37634/efp.2020.12\(3\).5](https://doi.org/10.37634/efp.2020.12(3).5)**OVIECHKINA Olena Andriivna** – PhD in Economics, Associate Professor, East-Ukrainian National University after Volodymyr Dahl

У статті здійснено теоретичний аналіз значної кількості праць, присвячених дослідженню протиріч капіталістичної власності та відносин експлуатації прихильниками різних шкіл і напрямів економічної думки. Більшість робіт західних і вітчизняних дослідників замовчує або заперечує явище економічної та позаекономічної експлуатації в сучасних постіндустріальних і навіть транзитивних економіках. Проте з'явилися поодинокі праці, у яких відносини капіталістичної експлуатації розглядаються не поверхнево, а на глибокому теоретичному рівні. Ці дослідження стали методологічною основою виявлення таких позаекономічних форм експлуатації, як: соціальна, психологічна, політична, культурна, поведінкова й навіть ментальна, які в сукупності здійснюють довготривалий вплив на всі сфери життя суспільства з метою маніпулювання його свідомістю, життєвими цінностями, потребами, навіть політико-ідеологічними уподобаннями на користь спекулятивних інтересів цілої системи «маніпуляторів»-експлуаторів.

* * *

В статье осуществлен теоретический анализ значительного количества работ, посвященных исследованию противоречий капиталистической собственности и отношений эксплуатации сторонниками различных школ и направлений экономической мысли. Большинство работ западных и отечественных исследователей умалчивает или отрицает явление экономической и внеэкономической эксплуатации в современных постиндустриальных и даже транзитивных экономиках. Однако появились единичные работы, в которых отношения капиталистической эксплуатации рассматриваются не на поверхностном, а на глубоком теоретическом уровне. Эти исследования стали методологической основой выявления таких внеэкономических форм эксплуатации, как: социальная, психологическая, политическая, культурная, поведенческая и даже ментальная, которые в совокупности осуществляют долговременное влияние на все сферы жизни общества с целью манипулирования его сознанием, жизненными ценностями, потребностями, даже политико-идеологическими предпочтениями в пользу спекулятивных интересов целой системы «манипуляторов»-эксплуаторов.

* * *

The paper is devoted to an in-depth study of the capitalist private property of adherents of various currents and schools. It is emphasized that the internal contradictions of private property, which are concentrated in the relations of exploitation, are actively studied by the authors of neoliberalism, neo-institutionalism, and analytical Marxism. The paper shows that most of the works of Western scholars deny the phenomenon of economic exploitation in the post-industrial model of capitalism. The conclusions of domestic scholars about the absence of economic and non-economic coercion to work of hired workers in debilitated, transitive economies are criticized. Based on the theoretical analysis of works devoted to the objective study of new aspects of the relationship between employers and employees, the existence of such non-economic forms of exploitation is proven: psychological, political, axiological, social. The paper considers the main tools of non-economic exploitation, which include euphemisation and speculation in the interests, motives, feelings, consciousness, preferences and even passions of people. The consequences of euphemisation and speculation as tools of non-economic coercion to work, excessive consumption, the introduction of consumerist psychology are revealed. The economic purpose of the most popular socio-political technologies for manipulating the conscious and subconscious behavior of society, groups, individuals in the interests of the ruling classes is clarified. It is shown that these instruments of influence are actively used in various national models of capitalism. The mechanism of total manipulation of behavior, consciousness, psychology of people who are involved in the processes of production, marketing and consumption is considered. It is shown that total manipulation includes a set of non-economic forms of influence on people's decision-making, beneficial to the state, direct employers, financial and commercial structures not only nationally but also globally.

Ключові слова: економічна й позаекономічна експлуатація, форми та інструменти позаекономічної експлуатації, евфемізація, спекуляція, маніпулювання

Ключевые слова: экономическая и внеэкономическая эксплуатация, формы и инструменты внеэкономической эксплуатации, эвфемизация, спекуляция, манипулирование

Keywords: economic and non-economic exploitation, forms and tools of non-economic exploitation, euphemisation, speculation, manipulation

ВСТУП

Капіталістична приватна власність завжди знаходиться у полі зору прихильників різних течій і шкіл. Її внутрішні протиріччя досі вивчаються під різними «кутами» погляду авторами ліберального напряму економічної теорії, неінституціоналізму й аналітич-

ному марксизму, що підтверджується значною кількістю робіт, присвячених поглибленому вивченню таких важливих питань теорії і практики розвинених капіталістичних країн і країн із транзитивною економікою, як: посилення/зниження ступеню експлуатації найманої праці, відповідного зменшення/збільшення

заробітної плати, поглиблення/нівелювання класової поляризації суспільства тощо.

Розв'язання методологічних питань відтворення відносин капіталістичної власності є підставою прийняття багатьох рішень у сферах економічної й соціальної політики держави, її інституціонально-правовій діяльності тощо. Питання дослідження сукупності відносин власності й капіталістичної експлуатації залишаються значущими для всіх національних економік світової капіталістичної системи, які досягли високого постіндустріального рівня розвитку й набули інформаційно-знанісової моделі функціонування, та які лише будують капіталістичні відносини господарювання і власності й знаходяться в транзитивному, перехідному стані.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Наразі з'явилася певна кількість наукових праць, у яких вітчизняні й зарубіжні вчені прямо чи опосередковано відходять від категоричних стверджень неоліберальної доктрини, розмірковуючи над перспективами розвитку приватної власності в транзитивних економіках, і вирішуючи, який іноземний досвід формування системи відносин капіталістичної власності може бути доречним [1, 2], чи як кардинальне реформування державної власності впливає на соціально-класову структуру суспільства [3] та якими є механізми розвитку індивідуального й колективного підприємництва завдяки збільшенню частки приватної власності в структурі відносин привласнення [4]. Між тим з'явилися наукові праці, в яких відносини капіталістичної експлуатації в розвинених і навіть транзитивних економіках спростовуються у разі виявлення короткострокових тенденцій зростання вартості робочої сили й реальних доходів населення. Натомість розповсюджується відновлена концепція «вільної праці», позбавленої будь-яких проявів експлуатації і примусу найманих робітників до продуктивної праці [5, 6].

МЕТА статті полягає у наданні об'єктивних характеристик сучасним відносинам експлуатації найманої й формально «вільної праці» в постіндустріальній моделі капіталістичних економік розвинених країн та ідентифікація нових позаекономічних методів примусу до праці в транзитивних моделях економіки.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для досягнення поставленої мети у статті використано різні методи наукового дослідження, а саме: аналіз (для визначення спільних висновків і розбіжностей думок вітчизняних і закордонних вчених стосовно наявності, стану і специфіки експлуатації праці у розвинених країнах і країнах із транзитивною економікою); синтез (для розробки основних положень цілісної теорії сучасних капіталістичних відносин привласнення-відчуження й концепції експлуатації найманої праці); індукція та дедукція (у формулюванні висновків і обґрунтуванні напрямів подальших досліджень).

РЕЗУЛЬТАТИ

Довгий час проблема експлуатації найманої праці не піднімалася в наукових роботах вітчизняних і закордонних дослідників – стійких прихильників неоліберальної концепції економічної теорії, яка, відомо, категорично заперечувала навіть натяки на існування

різних форм економічного й позаекономічного примусу в сучасному капіталізмі. У свідомість соціумів різних за рівнем розвитку країн «вкладалася» ідея гармонії класових інтересів, відсутності суперечностей, пов'язаних із безоплатним привласненням частини чужої праці.

Ця тенденція методичного оброблення поглядів суспільства була порушена появою наукових робіт українського вченого К.Г. Губіна «Протидія експлуатації в Україні: з чим і як боротися» та «Випадкова та систематична експлуатація в Україні», у яких він, описуючи «загрози зниження середньої ефективності виробництва та загального рівня економічного добробуту суспільства», фактично визначає, що в межах державної власності транзитивних економік відновлюється й посилюється [7, 8]:

1) економічна експлуатація найманої праці завдяки зрощенню бізнесу і влади й організації нееквівалентного обміну з отриманням чиновниками необґрунтовано завищених доходів (через хабарі корумпованим чиновникам), «відкати» правоохоронним та контролюючим органам, оплату потрібних судових рішень тощо; 2) позаекономічна експлуатація у формах соціально-психологічного, політичного, і навіть ментального приниження людей і провокування надмірних витрат їх розумової і психічної енергії.

Український дослідник доводив, що в основі позаекономічної експлуатації полягає викривлення системи цінностей людей, яке спостерігається у всіх сферах життєдіяльності: 1) у виробничій сфері завдяки маніпуляціям стимулами до більш інтенсивної праці; б) у соціально-психологічній сфері через фейкову активність ЗМІ; в) нарешті, у політичній сфері завдяки використанню політтехнологій маніпулювання свідомістю й підсвідомістю, поведінкою людей.

У прокоментованих результатах дослідження вченого міститься опис соціально-психологічної, політичної, і навіть ментальної експлуатації. Ми вважаємо, що зроблений К.Г. Губіним акцент на «викривлення системи цінностей людей», є дуже плідним для з'ясування характеру й механізмів дії позаекономічних форм експлуатації, перед усім, психологічно-ментальної, політичної тощо.

Наші дослідження показали, механізм позаекономічних форм експлуатації містить дію таких інструментів, як:

по-перше, евфемізація, що застосовується у різних соціальних, політичних тощо технологіях впливу на свідому й підсвідому поведінку соціуму, груп населення, індивідів; **по-друге**, спекуляції, перед усім на консьюмеристській психології мас, що базуються на маніпулюванні першочерговими життєвими потребами людей продуктах споживання й послугах.

Термін «евфемізація» розуміється як процес маскування негативного, неприйнятного сенсу висловів (є похідним від терміну «евфемізм» – застосування пом'якшувальних або маскувальних висловів, які використовуються замість слів, що сприймаються як небажані, неприйнятні, вульгарні, зневажливі тощо) [9]. Прикладом евфемізації може бути використання терміну «толерантна експлуатація» замість категорії «експлуатація найманої праці» чи термін «нееквівалентна справедливість» замість поняття «редистрибуційний

обмін» [7, 8]. Евфемічні слова, вислови набувають термінологічної значущості й достатньо швидко проходять шлях від «інструменту мовної естетики» – до інструменту психологічного маніпулювання, наближаючи суспільство до формування так званої гетеронормної етики (системи нормативної етики, заснованої не на власних моральних принципах, а на ідеях, засадах, взятих з іншої сфери суспільного життя), чи навіть з іншої моделі життя соціуму;

«Спекуляція» як філософське поняття (абстрактні, умоглядні міркування, що не відповідають результатам досвіду, узагальненим емпіричним фактам) наділяється економічним змістом і розуміється як отримання доходу за рахунок штучно складених умов, або використання будь-яких обставин, чиїх-небудь утруднень у своїх інтересах, планах [10, с. 601]. Характеризуючи особливості маніпулювання масовою консьюмеристською психологією, слід процитувати американського соціолога-публіциста Дж. Лукаса, який у понятті «консьюмеризм» фактично виділив такі дві складові, як: інституціонально-поведінкову складову, що доводить доцільність всесвітнього руху на правовий захист споживачів від несправедливого поводження фірм, виробників на ринку готової продукції послуг, та «філософсько-духовну» складову, яка розглядає придбання споживчих товарів різного терміну користування як головну мету людського життя, практично його сенсу [11].

Спекуляції з консьюмеристською психологією масових споживачів базуються у такий спосіб на підміні духовно-моральних, світоглядних проблем сенсу буття людини на проблеми її існування суто як керованого біологічного виду, що задовольняється споживанням. Зростання обсягів масового споживання в такому трактуванні доводить також наявність економічної складової консьюмеризму, сутність якої полягає у підштовхуванні зростання попиту, що впливає на збільшення інвестиційного попиту і прибутку фірм. Ця економічна складова консьюмеризму приховувалась і приховується «евфемізаційними» фразами про забезпечення суспільного добробуту (точніше, керованого масового споживання) та опікування духовністю й мораллю нації, попри занепад для населення комерціалізованої загальної (середньої) освіти й медичного обслуговування. Описуючи сучасні тенденції процесу консьюмеризму, Дж. Лукас додає, що споживацтво поширилося з економіки й на політику, тобто набуває своєї політичної складової. «Чимало політиків зараз погоджуються з економічною теорією демократії, відповідно до якої політик торгує голосами, так само як фінансист – нафтовими ф'ючерсами. Виборців підманюють і вмовляють будь-якими ефективними методами, так само як рекламодавці намагаються переконати споживачів розлучатися зі своїми грошима, щоб купити товар, за рекламу якого заплачено, отже, що масові маніпуляції є доволі ефективними» [11].

Соціальні, політичні тощо технології впливу на свідому й підсвідому поведінку соціуму, груп населення, індивідів містять також такі інструменти і прийоми як: 1) замовчування, або перекручування через ЗМІ фактів історії та сьогодення (негативні моменти нашого життя представляються не такими

деструктивними, як аналогічні ситуації у конкурентів, внутрішніх, зовнішніх, «ворогів» тощо); 2) використання концепції «ворогів», яка застосовувалася за часів існування світової соціалістичної системи у пропаганді радянського способу життя (домінування колективної праці, передусім, колективної, над особистим споживанням; пріоритетність суспільних, колективних інтересів над індивідуальними), а в теперішній час активно використовується в різних національних моделях капіталізму, але вже з метою впровадження американського способу життя (перевага надмірного індивідуального споживання над прагненням до продуктивної праці, осуд матеріального пуританства, ігнорування усталених моральних норм, тощо).

Маніпуляцією і спекуляцією в інтересах владних структур, олігархічних утворень «пронизані» усі позаекономічні форми експлуатації не лише зайнятих, але й всього соціуму у виробничій, невиробничій, політичній, соціальній тощо сферах життєдіяльності країни. Отже, ствердження стосовно зменшення, чи навіть зникнення експлуатації у капіталістичному суспільстві, не кажучи вже про пересічного індивіда, представляються перебільшеними, крім того, зростає надмірна диференціація умов людського розвитку та поляризація суспільства, що є ознакою соціальної експлуатації. Фактичною ілюстрацією соціальної експлуатації, особливо в транзитивних суспільствах, є концентрація багатства у відносно невеликій привілейованій групі населення, яка привласнила колишню суспільну власність, відсторонивши від цього процесу основну масу населення країни [12, с. 31]. У підсумку, у транзитивній економіці України лише 2 % українців належать до великих власників, 6 % – до середніх. Ці пропорції склалися наприкінці 90-х рр. XX ст. і відтоді майже не змінювалися [13, с. 368], тобто, 92 % населення складають бідні верстви. Використовуючи методики оцінки соціальної динаміки західних вчених, деякі дослідники вважають, що у нашому суспільстві сьогодні до вищого класу можна віднести 1–3 % загальної чисельності населення, середнього – 5–7 %, нижчого – 90 % і навіть більше [14, с. 67], водночас майновий стан людей, які отримують мінімальні зарплати, а це 50 % населення, у 45 разів гірше, ніж у тих, хто входить до першого відсотка багатого населення в Україні, а в Києві – навіть у 95 разів [15].

З цього приводу вважається вірним зауваження К.Г. Губіна про те, що «якщо суспільна система стимулює не тих, хто приносить суспільству найбільшу користь, а тих, хто краще перерозподіляє створений продукт на свій зиск, у людей формується орієнтація не на чесну працю, а на заробіток будь-яким шляхом. Відбувається деформація трудової мотивації, коли люди хочуть якнайменше працювати і якнайбільше отримувати й готові задля цього майже на будь-які дії, у тому числі аморальні й незаконні» [8, с. 53].

Додаючи до сказаного, слід зазначити, що інші українські дослідники І.Л. Петрова, В.В. Близнюк вважають, що якраз «свідченням розбіжності у формальному і фактичному статусах соціальної держави в Україні є також прихована експлуатація робочої сили, яка відбувається за безпосередньою участю держави. Починаючи з 2009 р., в Україні фактично існують дві

мінімальні заробітні плати: одна – для всіх працюючих, інша (менша майже на 30 %) – для зайнятих у бюджетній сфері [12]. Від подвійних стандартів оплати страждають усі верстви населення, сприймаючи як додатковий засіб маніпулювання соціальною поведінкою.

Українська дослідниця Т.М. Камінська відмічає, що навіть якщо хтось із середнього класу (до якого в Україні не відноситься інтелігенція, як головний продуцент інтелектуально-креативних ресурсів економіки) і живе в певному матеріальному достатку, все одно він відчуває обмеження у соціальній, культурній, політичній сферах та брак вільного часу й можливостей відпочинку. «Не тішить також і відносна бідність, додає вчена, або нездатність громадян забезпечити пристойний для цього суспільства рівень життя. Навіть якщо хтось із середнього класу й живе в певному матеріальному достатку, усе одно він відчуває обмеження в соціальній, культурній, політичній сферах та брак вільного часу й можливостей відпочинку» [16, с. 53].

Значна чисельність дослідників зауважує, що через вказані вище суперечливі процеси, до яких додалися проблеми зі збільшенням безробіття й одночасним відтоком працездатної робочої сили за кордон, теперішній стан країни можна характеризувати як «слабке суспільство» [3, 17]. Стан слабкого суспільства підсилюється своєрідною «імпортованою» експлуатацією з боку світового ринку, на якому країни-метрополії експлуатують населення націонал-колоній, створюючи своїм положенням у світовому суспільстві ілюзію (фейк) загального благоденства. Блага, що експортуються з елітарних країн, які сповідують ідеологію споживання, у залежні й нерозвинені країни, заробляються їх населенням ціною подовження робочого дня, надмірною роботою не лише людей фізичної, але й інтелектуальної праці, висококваліфікованих робітників, зростанням так званого соціального «виключення» («масового безробіття») [18, с. 104, 120].

Зростання кількості прикладів посилення експлуатації дає підставу для поглибленого вивчення відносин експлуатації в постіндустріальній економіці, яка останні десятиріччя вважалася зразковою моделлю гармонічних соціально-економічних відносин. У поодиноких працях західних вчених робиться спроба пояснити це реанімовано явище у будь-який спосіб. Так, американський соціолог та інституціоналіст Дж. Гелбрейт пов'язував експлуатацію із ситуацією, коли людина через її недостатню конкурентоспроможність на ринку праці вимушена працювати за нижчу винагороду, ніж зазвичай виплачується за такі зусилля [19, с. 105], звідси пояснюється назва таких видів експлуатації, у вітчизняній економічній літературі, як: локаційна (попит і пропозиція на послуги праці не збігаються в певному регіоні – локації), міжлокаційна (рівень оплати розрізняється за регіонами). Якщо представити висловлення Ф. Хайєка про те, що «експлуатація – вигода одного на збиток іншим» [20, с. 163] як довготривалий процес, то стає зрозумілою пропозиція такого виду експлуатації, як системна [7, с. 54–55]. Висновок за цими дослідженнями робиться у дусі неоліберальної парадигми: не кожний найманий працівник є експлуатованим, а лише той, кому платять недостатньо, – отже, з підвищенням заробітної плати й майнового рівня зникають відносини експлуатації.

За цим висновком слід зауважити, що з методологічного погляду тут робиться подвійна смислова підміна понять:

по-перше, сутнісна характеристика категорії «експлуатація» підміняється описом форм прояву цього складного явища, звідси робиться висновок про те, що не «кожний найманий працівник є експлуатованим, а лише той, якому платять недостатньо». Тобто, якщо платитимуть більше (хоча витрати праці безумовно збільшаться значніше), то вважатиметься, що найманий виробник не експлуатується. Така підміна сенсу експлуатації недоплатою є фактично вульгаризацією цієї категорії, «зведенням» її до рівня конкретних термінів і понять, які характеризують поверхневий, не глибинний шар відносин між найманим робітником і роботодавцем.

Зроблене зауваження можна підкріпити прикладами порівняння рівнів заробітної плати та її динаміки в розвинених і транзитивних економіках із тим, щоб оцінити дійсний стан експлуатованих найманих робітників нерозвинених країн. Так, частка заробітної плати у ВВП України (за останні два-три роки) перебуває на рівні 38–42 %. У розвинених країнах цей показник суттєво вищий (у Німеччині він становив 49 %, у Франції та Японії – 52 %, у США – 57 %) [12, с. 19]. «У структурі витрат на одиницю виробленої продукції зарплата українського робітника сьогодні коливається від 8 до 9 %, тоді як у країнах – членах ЄС цей показник дорівнював 40–45 %», тобто в п'ять разів нижче. Якщо, як зауважують українські вчені, у 2016 р. погодинна оплата праці в Україні становила 34 центи, то в Болгарії – 3,7 євро, у Румунії – 4,4, у Литві – 5,8, у Латвії – 6 євро, а розмір мінімальної зарплати в Україні з початку 2017 р. становив 3200 грн (приблизно 100 євро), тобто, майже в 7 разів менше, ніж у кризовій економіці Греції, де мінімальна заробітна плата складала 683 євро [21; 22, с. 91]. Наведені фактичні дані містять інформацію про реальний стан відносин експлуатації найманої праці у транзитивній економіці України, і практично не можуть бути прокоментовані в інший спосіб.

Стосовно співпадіння, чи навіть перевищення темпів зростання заробітної плати над темпами збільшення продуктивності праці, що є одним з аргументів заперечення експлуатації найманих робітників сьогодення, слід сказати, що: 1) наполеглива констатація факту синхронізації тенденцій у динаміці темпів продуктивності праці й заробітної плати в працях вітчизняних і закордонних дослідників [23, 24] демонструє не наукову об'єктивність, а скоріше ідеологічну ангажованість, прагнення будь за що підтвердити правильність ідей неоліберальної концепції; 2) отримані вченими результати обчислень зазвичай інтерпретуються залежно від поставлених власних дослідницьких задач. Якщо не ставиться задача довести відсутність експлуатації у «розвинутому капіталізмі» чи у транзитивній економічній системі, а передбачається будь-яка інша задача, то за результатами розрахунків взагалі не є принциповим, яка тенденція домінує: до зменшення чи збільшення темпів заробітної плати. Якщо з'ясовуються причини появи тенденції ослаблення чи демотивації зростання продуктивності праці, то тут на фактичному матеріалі доводяться вже негативні нас-

лідки випередження темпів зростання заробітної плати порівняно зі збільшенням продуктивності праці;

по-друге, робиться ще одна підміна на рівні дослідження змісту процесу експлуатації. В якості головного аргументу тут виступає висловлення А. Пігу про те, що експлуатація виникає у тому випадку, якщо «робочим платять менше вартості граничного чистого продукту, що створюється ними» [25, с. 172], тобто нееквівалентний обмін між роботодавцем і найманим робітником відбувається у сфері виробництва й виходить у сферу обміну. З цього приводу, слід зауважити, що суб'єктивні відчуття найманого виробника і власника підприємства стосовно граничної важкості праці не співпадають: для найманого робітника це відчуття настає значно швидше, якщо він не раб;

по-третє, останньою підміною на рівні змісту експлуатації найманих робітників є використання ідеї «еквівалентної – нееквівалентної справедливості» замість еквівалентного – нееквівалентного обміну. Еквівалентна справедливість реалізується в ринкових відносинах незалежних суб'єктів, нееквівалентна справедливість як принцип взаємовідносин, зазначають дослідники, спостерігається у родині, коли, наприклад, жінка добровільно-примусово стає хатньою робітницею. В якості іншого прикладу дії принципу нееквівалентної справедливості наводиться безоплатне надання медичних і освітніх послуг від держави, добродійність – від підприємств, що все більше, пише дослідник, поширюється у сучасному світі [8, с.55]. Застосовуючи ідею нееквівалентної справедливості до характеристики експлуатації у сфері виробництва, виходить, що коли робітник свідомо чи не свідомо погоджується з умовами надмірної праці, то це вже не експлуатація, а прийнятна «нееквівалентна справедливість», і якщо трохи приплачувати найманому робітнику, то він буде цілком задоволений.

Найважливіше для розуміння капіталістичної експлуатації сьогодення висловлення українського вченого Є.І. Суїменко стосовно первинності виробничої матеріальної культури людини [18, с. 110], залишається непочутим, натомість до уваги береться зауваження ліберального напрямку про значущість проблеми формування не культури праці, а культури поведінки, в якій поступово виробнича культура замінюється культурою споживання. Ліберальні теоретики і практики переконані, що дослідження культури виробництва актуально на індустріальній стадії розвитку капіталістичної економіки, а з переходом до постіндустріальної економіки головним об'єктом дослідження стає культура споживання, а, фактично, – виявлення тих мотиваційних чинників, схильностей у поведінці людини, якими можна маніпулювати для підтримки сукупного попиту, отже, ефективно використовується, як відмічалось вище, консьюмеристська психологія мас. Надалі з переходом до економіки знань (інформаційно-знанієвої тощо) у ліберальному напрямі знов спостерігається повернення до проблем формування культури праці, але вже на новому рівні – рівні дослідження можливостей інтелектуальної праці, яку можна залучити для збільшення маси прибутку, а не на збільшення вільного часу для саморозвитку, на чому послідовно наполя-

гає аналітичний марксизм.

Дилема неолібералізму: збагачуватися людині чи самовдосконалюватися, розв'язується однозначно на користь накопичення багатства у будь-якій формі й відповідного збільшення обсягів споживання, зокрема товарів для розваг, а не інтелектуальних благ. Знов-таки сучасна неоліберальна економічна теорія повертається до консьюмеристській моделі маніпулювання потребами, свідомістю й поведінкою людей інтелектуальної праці, яким подаються ті самі споживачські життєві установки. Різниця з раніше впровадженими інструментами спекулятивного маніпулювання основною масою населення полягає в тому, що високоосвічені і кваліфіковані особистості не приймають відвертого тотального управління своєю поведінкою, а вимагають визнання їх вільного вибору. Для цієї групи населення пропонується завуальована модель впливу на їх соціально-економічну поведінку, в основі якої полягає ідея залежності культури поведінки від ступеню «волі» людини. А проте ніхто з ліберальних теоретиків не досліджує питання: ким, в яких цілях і якими засобами ця «воля» регулюється, а фактично обмежується. Натомість стверджується, що проблеми відчуження праці і продукту вже цілком вирішені підвищенням заробітної плати і зростанням майна, достатку, розширенням чисельності третього (середнього) класу [18].

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів досліджень відносин капіталістичної експлуатації в межах нетрудової приватної власності показують, що сучасний марксистський підхід до визначення явища експлуатації найманої праці (як антагонізму відносин між капіталістами й найманими робітниками стосовно привласнення неоплаченої їх частки праці) в умовах сьогодення не втратив свого наукового потенціалу, адже, на основі вивчення праць західних соціологів, інституціоналістів, пропонується достатньо оригінальна класифікація форм позаекономічної експлуатації. Характеристика привласнення результатів чужої праці власниками засобів виробництва в умовах раннього капіталізму та інших класово-антагоністичних суспільних формаціях принципово не відрізняється від опису механізмів економічного й позаекономічного примусу у постіндустріальних і транзитивних економіках. Дослідження показали, що в сучасних розвинених і нерозвинених економіках збережені форми економічної форми експлуатації найманих робітників. Крім того, з'явився цілий комплекс позаекономічних форм експлуатації, таких як: соціальна, психологічна, політична, культурна, поведінкова й навіть ментальна, які у сукупності здійснюють довготривалий на всі сфери життя суспільства з метою маніпулювання його свідомістю, життєвими цінностями, потребами, навіть політико-ідеологічними вподобаннями на користь спекулятивних інтересів цілої системи «маніпуляторів»-експлуататорів.

До нових інструментів тотального маніпулювання віднесено: евфемізацію як засіб «перекручування» сутності понять для забезпечення ефективного психологічного тиску на людей; спекуляцію як інструменту підміни цілей, потреб, внутрішніх мотивів та

навіть політичних і духовних цінностей людей в їх трудовій і споживачській суспільній поведінці з метою прийняття ними рішень, вигідних державі, безпосереднім роботодавцям, фінансово-комерційним структурам не лише національного, але і світового рівня.

Список використаних джерел

1. Приятельчук А.О. Власність і капітал. *Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки*. 2012. Випуск 63. С. 48–53.
2. Денисов А.В. Социально-экономические противоречия собственности: дис. ... к.э.н.: 08.00.01 / Военный университет. Москва, 2002. 171 с. URL: <http://www.dslib.net/econom-teoria/socialno-jekonomicheskie-protivorechija-sobstvennosti.html> (дата звернення: 17.11.2020).
3. Makeiev S., Symonchuk O. Класова структура сучасного суспільства. Вектори змін українського суспільства / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014. С. 110–134.
4. Хабибуллин Р.И. Теория коллективного предприятия: перезагрузка ЭНСР. 2017. № 1(76). С. 40–64 URL: <https://cyberleninka.ru/paper/n/teoriya-kollektivnogo-predpriyatiya-perezagruzka> (дата звернення: 18.11.2020).
5. Шевченко Л.С. Собственность на рабочую силу как институт экономики. *Вісник національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого*. 2010. № 1. С. 31–42 URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3509/1/Sh%D0%B5shevchenko_31.pdf (дата звернення: 18.11.2020).
6. Скворцов І.Б., Загорецька О.Я, Гришко В.А. Обґрунтування вартості робочої сили з урахуванням її відтворення. Актуальні проблеми економіки. 2016. № 5 (179). С. 41–48.
7. Губін К.Г. Випадкова та систематична експлуатація в Україні. *Бизнес Информ*. 2009. № 9 (371). С. 56–62.
8. Губін К.Г. Протидія експлуатації в Україні: з чим і як боротися. *Вісник національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Економічна теорія та право*. 2010. № 1. С. 52–63.
9. Евфемизм. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B2%22> (дата звернення: 20.11.2020).
10. Булатов М. Спекулятивне. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; Абрис, 2002. 742 с.
11. Лукас Дж. Консьюмеризм – добре це, чи погано? URL: <https://tyzhden.ua/Society/72433> (дата звернення: 20.11.2020).
12. Український ринок праці: імперативи та можливості змін: колективна монографія / за наук. ред. д.е.н., проф. І.Л. Петрової, к.е.н. В.В. Близнюк; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». К., 2018. 356 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/306.pdf> (дата звернення: 19.11.2020).
13. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / О.І. Амоша та ін.; за заг. ред. В.М. Гейця, А.І. Даниленка, М.Г. Жулинського. К.: НВЦ НБУВ, 2009. 687 с.
14. Українське суспільство в європейському просторі / під ред. С. Головахи, С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАНУ; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2007. 347 с.
15. Капсамун І. У чому суть нинішніх протестів? *День*. 2017. 19 жовтня. С. 5.
16. Камінська Т.М. Пріоритети соціальної модернізації національної економіки. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Економічна теорія та право: зб. наук. пр. X.: Право*, 2011. № 3 (6). С. 47–57.
17. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011pp. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2012. 119 с.
18. Суименко Е.И. Капитализм у нашем доме. Взгляд сквозь призму теории и социальной науки. Киев: Институт социологии НАН Украины, 2007. 512 с.
19. Гэлбрейт Дж.К. Экономические теории и цели общества. М.: Прогресс, 1976. 405 с.
20. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма. М.: Агентство печати «Новости», 1992. 303 с.
21. Козловець М.А. Соціальна структура українського суспільства в контексті постсоціалістичних трансформацій. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 4(35). с.41–56.
22. Ковальчук Т.Т. Бідність працюючого населення – драматична реальність українського сьогодення. *Економіка України*. 2016. № 5. С. 90–23.
23. Лісогор Л.С. Продуктивність праці в Україні: проблеми та перспективи підвищення. URL: <https://dse.org.ua/archive/14/14.pdf> (дата звернення: 21.11.2020).
24. Чернушкіна О.О. Продуктивність праці в Україні: порівняльний аспект. *Інноваційна економіка*. 2013. № 9(47). С. 106–112.
25. Пигу А.С. Экономическая теория благосостояния. М.: Прогресс, 1985. Т. 2. 454 с.

References

1. Priyatelchuk A.O. Property and capital. *Bulletin of Zhytomyr State University. Philosophical Sciences*. 2012. Issue 63. pp. 48–53. (in Ukrainian).
2. Denisov A.V. Socio-economic contradictions of property: diss. ... Ph.D. in Economics: 08.00.01 / Military University. Moscow, 2002. 171 p. URL: <http://www.dslib.net/econom-teoria/socialno-jekonomicheskie-protivorechija-sobstvennosti.html> (access date: 17.11.2020). (in Russian).
3. Makeiev S., Symonchuk O. Class structure of modern society. Vectors of changes in Ukrainian society / ed. V. Vorona, M. Shulha. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, 2014. pp. 110–134. (in Ukrainian).
4. Khabibullin R.I. Collective enterprise theory: rebooting the ESMR. 2017. № 1(76). pp. 40–64. URL: <https://cyberleninka.ru/paper/n/teoriya-kollektivnogo-predpriyatiya-perezagruzka> (access date: 18.11.2020). (in Russian).
5. Shevchenko L.S. Ownership of labor as an institute of economics. *Bulletin of the Yaroslav Mudryy National Law Academy of Ukraine*. 2010. № 1. pp. 31–42 URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3509/1/Sh%D0%B5shevchenko_31.pdf (access date: 18.11.2020). (in Ukrainian).
6. Skvortsov I.B., Zahoretska O.Y., Hryshko V.A. Justification of the cost of labor, considering its reproduction. Current economic problems. 2016. № 5 (179). pp. 41–48. (in Ukrainian).
7. Hubin K.H. Accidental and systematic exploitation in Ukraine. *Business Inform*. 2009. № 9 (371). pp. 56–62. (in Ukrainian).
8. Hubin K.H. Countering exploitation in Ukraine: what and how to fight. *Bulletin of the National Law Academy of Ukraine after Yaroslav Mudryi. Series: Economic theory and law*. 2010. № 1. pp. 52–63. (in Ukrainian).
9. Euphemism. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B2%22> (access date: 20.11.2020). (in Ukrainian).
10. Bulatov M. Speculative. Philosophical encyclopedic dictionary / V.I. Shynkaruk, et.al. Kyiv: Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine after Hryhorii Skovoroda; Abrys, 2002. 742 p. (in Ukrainian).
11. Lucas Dzh. Consumerism – is it good or bad? URL: <https://tyzhden.ua/Society/72433> (access date: 20.11.2020). (in Ukrainian).
12. Ukrainian labor market: imperatives and opportunities

for change: a collective monograph / ed. Doctor of Economics, Prof. I.L. Petrova, Ph.D. V.V. Blyzniuk; NAS of Ukraine, SI «Inst. Of Economics. and predict. NAS of Ukraine». Kyiv, 2018. 356 p. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/306.pdf> (access date: 19.11.2020). (in Ukrainian)

13. Socio-economic condition of Ukraine: consequences for the people and the state: national report / O.I. Amosha et.al.; ed. V.M. Heiets, A.I. Danylenko, M.H. Zhulynskyi. Kyiv, 2009. 687 p. (in Ukrainian).

14. Ukrainian society in the European space / ed. Y. Holovakha, S. Makeiev. Kyiv: Institute of Sociology of NASU; Kharkiv National University after V.N. Karazin, 2007. 347 p. (in Ukrainian).

15. Kapsamun I. What is the essence of the current protests? *Day*. 2017. October 19. P. 5. (in Ukrainian).

16. Kaminska T.M. Priorities of social modernization of the national economy. *Bulletin of the Yaroslav Mudryy National Law Academy of Ukraine. Series: Economic Theory and Law: Coll. of scien. works*. Kharkiv: Law, 2011. № 3 (6). P. 47–57. (in Ukrainian)

17. Holovakha E., Horbachyk A. Trends in social change in Ukraine and Europe: according to the results of the «European Social Survey» 2005–2007–2009–2011. Kyiv: Institute of Sociology of NASU, 2012. 119 p. (in Ukrainian).

18. Suimenko E.I. Capitalism in our home. A look through the prism of theory and social science. Kiev: Institute of Sociology of the NASU, 2007. 512 p. (in Russian).

19. Gelbreit Dzh.K. Economic theories and goals of society. Moscow: Progress, 1976. 405 p. (in Russian).

20. Hayek F.A. Pernicious arrogance: The Errors of Socialism. Moscow: Printing agency «News», 1992. 303 p. (in Russian).

21. Kozlovets M.A. The social structure of Ukrainian society in the context of post-socialist transformations. *Bulletin of the National Law Academy of Ukraine after Yaroslav Mudryi*. 2017. № 4(35). pp. 41–56. (in Ukrainian).

22. Kovalchuk T.T. Poverty of the working class population is a dramatic reality of today's Ukraine. *Economy of Ukraine*. 2016. № 5. pp. 90–23. (in Ukrainian).

23. Lisohor L.S. Labor productivity in Ukraine: problems and prospects for improvement. URL: <https://dse.org.ua/arhchive/14/14.pdf> (access date: 21.11.2020). (in Ukrainian).

24. Chernushkina O.O. Labor productivity in Ukraine: a comparative aspect. *Innovative economy*. 2013. № 9(47). pp. 106–112. (in Ukrainian).

25. Pigu A.S. Economic theory of welfare. Moscow: Progress, 1985. Vol. 2. 454 p. (in Russian).